

МРНТИ 16.21.39

Т.Н. Ермакова¹, Г.А. Ескермесова²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің проф., ф.ғ.д.

²PhD докторант

ПУНКТУАЦИЯ: ФУНКЦИЯСЫ МЕН АНТРОПОӨЗЕКТІЛІК

Аннотация. Мақалада антропоөзектік парадигмадағы лингвистиканың алға қойған мақсаты тілдік субъектінің дүниетаным ерекшеліктерінің семиотикалық жүйе ретінде тілдің барлық деңгейлерінде көрініс беруін зерттеп анықтау болып табылатынына мән беріледі. Бұл бағыттар жалпы тіл біліміне үлкен өзгерістер әкелді: тіл біліміндегі басты құндылықтар ауысып, зерттеу шеңбері кеңейе түсті. Оның қатарында пунктуация да бар. Коммуникация сәтті болуы үшін баяншы мен қабылдаушы бірдей коммуникативтік құралдарды қолданып қана қоймай, сонымен қатар сол құралдың білдіретін мәнін түсінуі керек. Тыныс белгілердің қойылуын дұрыс түсіне білген оқырман мәтінді түсінумен қатар одан эстетикалық әсер де алады. Авторлық пунктуацияны терең түсіне білген оқырман жазушының діттемін, айтайын деген ойын анық байқайды. Сондықтан қазіргі кезде пунктуацияның функциясы мен антропоөзектілікке сипаты қайта қарастыруды қажет етеді.

Тірек сөздер: пунктуация, функция, антропоөзектілік, коммуникация.

Т.Н.Ермакова¹, Г.А.Ескермесова²

¹Казахский государственный женский педагогический университет, д.ф.н., профессор

²PhD докторант

ПУНКТУАЦИЯ: ФУНКЦИЯ И АНТРОПОЦЕНТРИЗМ

Аннотация. В статье акцентируется внимание на том, что целью лингвистики в антропоцентрической парадигме является изучение и выявление проявления особенностей мировоззрения языкового субъекта как семиотической системы на всех уровнях языка. Эти направления внесли большие изменения в общее языкознание: поменялись главные ценности в языкознании, расширился круг исследований. В их числе - пунктуация. Для того, чтобы коммуникация была успешной, рассказчик и реципиент должны не только использовать одни и те же коммуникативные средства, но и понимать значение этого инструмента. Читатель, умеющий правильно понимать постановку знаков препинания, наряду с пониманием текста получает от него эстетическое удовольствие. Читатель, глубоко разбирающийся в авторской пунктуации, четко замечает, что хочет сказать писатель. Следовательно, в настоящее время необходимо пересмотреть функцию пунктуации и природу антропоцентризма.

Ключевые слова: пунктуация, функция, антропоцентризм, коммуникация.

T.N.Ermekova¹, G.A.Eskermesova²

¹Kazakh State Women's Pedagogical University, Doctor of Philology, Professor

²PhD doctoral student

PUNCTUATION: FUNCTION AND ANTHROPOCENTRISM

Annotation. The article focuses on the fact that the purpose of linguistics in the anthropocentric paradigm is to study and identify the manifestation of the features of the worldview of a language subject as a semiotic system at all levels of language. These areas have made great changes in general linguistics: the main values in linguistics have changed, the range of research has expanded including punctuation. In order for communication to be successful, the narrator and the recipient should not only use the same communication tools, but also understand the meaning of this tool. The reader who knows how to correctly understand the punctuation marks, along with understanding the text, gets aesthetic pleasure from it. The reader, who is deeply versed in the author's punctuation, clearly notices what the writer wants to say. Consequently, the function of punctuation and the nature of anthropocentrism should now be redefined.

Keywords: punctuation, function, anthropocentrism, communication.

Адам ақыл-парасат, сана-сезім иесі болғандықтан, айналасындағы әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып білуге ұмтылады, олардың ішкі құпиясына үңіледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын біледі. Осындай адам факторларының өзекті болуына байланысты, бүгінгі ХХІ ғасырда тілді антропоөзекті тұрғыдан зерттеуге ерекше көңіл бөлініп келеді. Мұнда тілдің объективті және субъективті жағына ерекше мән беріледі. Адамды тілінен тыс сипаттау мүмкін емес, тілдің мәні мен өзіндік ерекшеліктерін адам және оның әлемге қатынасы арқылы толық сипаттауға болады. Антропоөзектік бағыттағы зерттеулерде адам сөйлеуші, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады.

Тыныс белгілер жазба тілде көрініс табады. Жазба мәтіндегі пунктуация сөйлеу үдерісіндегі ауызша мәтінге тікелей байланысты. Жазба тіл ауызша тілдің қағазға түсірілген нұсқасы болғанымен, әрқайсысындағы ойдың жеткізілуі бірдей бола бермейді. Ауызша сөйлеу барысында интонация, дауыс қарқыны, кідіріс, екпін т.с.с. өзіндік ерекшеліктер жазба тілде тыныс белгілер, бейвербалды құралдар арқылы беріледі. Сол себепті тыныс белгілердің қойылуына қарай сөйлемді түрліше қабылдауға болады. Пунктуация тұтастай алғанда, жазба тілдегі негізгі қағидаларға бағынады, ол жазба тілдің графикалық жүйесіне негізделіп, кейінірек пайда болған, қосымша жүйе ретінде мәтін ұйыстырушы қызмет атқарады. Сол себепті тілдік қатынасты (коммуникацияны) тиімді ететін фактор ретінде пунктуация коммуникативті-прагматикалық тұрғыдан зерттеуді қажет етіп отыр.

Пунктуация әу баста жазбаша мәтінді мағыналық жіктерге бөлу қажеттігінен пайда болды. Сондықтан ол жазба тілдің синтаксистік құрылысымен тығыз байланысты. Қоғам дамуымен байланысты тілдегі өзгеріс, жаңалықтар мәтіннің пунктуациялық жағынан безендірілуіне де белгілі бір дәрежеде ықпал етіп жағады. Тыныс белгілер, бір жағынан, тілдегі қалыптанған нормаларға сүйене отырып, тұрақты сипатқа ие болса, автор діттеміне сәйкес, қоғам дамуына, тілдің синтаксистік құрылысындағы өзгерістерге байланысты да өзгеріп, дамып отырады.

Тіл білімінде қалыптанған әдеби тіл мен сөйлеу тілі (бұл жерде сөз әдеби тілдің ауызша түрі турасында емес) өзара қарсы қойылады. Оның өзіндік себептері де бар: 1) сөйлеу тілі – дайындықсыз жүзеге асады, ал қалыптанған әдеби тіл арнайы дайындықты қажет етеді; 2) сөйлеу тілі ресми жағдайда қолданылмайды, ал қалыптанған әдеби тіл ресми ортаға, әлеуметке бағышталады; 3) сөйлеу тілі сөйлесушілердің бетпе-бет келуі, тікелей қарым-қатынасқа түсуі нәтижесінде жүзеге асады, ал қалыптанған әдеби тіл үшін ол міндетті емес [1]. Академик Р.Сыздықова *әдеби тілді* танытатын белгі-меже ретінде бір жүйеге түсіп қалыптасқан, лексика-грамматикалық, фонетикалық категориялары сұрыпталып, тұрақталған, графика-орфоэпиялық нормаларға ие болған; территориялық және әлеуметтік жағынан бөлінбеген тұтастық сипаты бар (гомогенность); диалектілерден

жоғары тұрған (наддиалектная форма), яғни супердиалектілік сипатының болуы; функционалдық стильдердің біразында қызмет етуі (полифункциональность); өңделіп отыруға бейімділігін ағай келіп: «Бұл – негізінен жазу-сызуы өте ертеден келе жатқан тілдерге қатысты анықтама. Бұндай таным барлық тілдердің тарихи кезеңдерінің баршасына түгел тән болмауы да мүмкін. Сондай-ақ әдеби тілдің статусы жазуға (жазба дүниелерге) ғана қатысты болуы да міндетті емес. Демек, бұл белгілердің бірқатарына кейбір әдеби тілдер барлық кезеңде түгелдей жауап бере алмаған», – дейді [1, 10].

Жазба тіл қоғамдық тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Сол себепті ол стиль қалыптастырушы, нормақалыптастырушы қызмет атқарады. Қоғам дамуына байланысты таңбаның білдіретін мәні күрделеніп, мазмұн межесі сан жағынан да, сапа жағынан да жетіліп отырады. Тілде функционалды стильдердің, олардың жанрларының түзілуіне, әр стильдің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес тіл жүйесі де өзгеріп, оны реттеп отыру қажеттігі туындайды. Сөйтіп, ол кодификациялаушы, нормалаушы қызмет атқарады.

Жазба мәтіндегі пунктуация сөйлеу үдерісіндегі ауызша мәтінге тікелей байланысты. Жазба тіл ауызша тілдің қағазға түсірілген нұсқасы болғанымен, әрқайсысы ойды түрліше жеткізеді. Ауызша сөйлеу барысындағы интонация, дауыс қарқыны, кідіріс, екпін т.с.с. ерекшеліктерді жазба тілде тыныс белгілер арқылы беру мүмкін бола бермейді. Ауызша мәтінді жазба мәтінге сол күйінде түсіру мүмкін емес. Себебі жазбаша мәтін сөйлеушінің дауыс қарқынын, қаттылығын не нәзіктігін, жуан дауысты не қырылдаған дауысты білдіре алмайды. Сол сияқты ауызша оқыған кезде жазба мәтіндегі бас әріп пен кіші әріпті, сызықшаны, шрифт түрін т.б. білдіру мүмкін емес. Осыған байланысты Ю.В. Рождественский ауызша сөйленім мен жазба мәтіннің өзіндік ерекшеліктері туралы былай дейді: «Знаки препинания корреспондируют с темпоритмом и мелодикой, пробелы отвечают актуальным и потенциальным паузам, шрифты как бы имитируют динамические характеристики речи» (Рождественский, 1990, с. 308-309).

Тұтастай алғанда, жазба мәтіндегі құралдарды екіге бөлуге болады. Бірі әліпбиде бейнеленсе, енді бірі жазуда қолданылғанмен, әліпбиде көрсетілмейді. Жазу жүйесінде таңба белгілері көрініс табады. Оның тұрпат межесі сурет, геометриялық белгі, фигура ретінде бейнеленіп, визуалды субстанция ретінде таңбалаынады. Ал мазмұн межесі сол таңбалардың (сурет, геометриялық белгі, фигура) білдіретін мәні, ұғымы, сан, сөз, жекелеген дыбыс түрінде көрініс табады [2, 8]. Яғни, дыбыстар жүйесі, ұғымдар т.с.с. жазба тілде таңба түрінде көрініс табады.

Ауызша және жазбаша тілді жүйелеуде, пунктуацияны семиотикалық жүйе ретінде сипаттауда, қызметін айқындауда, зерттеушілер арасында пікір алалықтары болуына байланысты бүгінгі таңда пунктуацияны тануда көптеген қиындық туындап отыр.

Тыныс белгі жазу қажеттілігін өтеу үшін кейінірек пайда болған. Ол мәтіннің синтаксистік, логика-грамматикалық, интонациялық, коммуникативті-прагматикалық қажетін өтейді. Мәтіндегі тыныс белгілердің қызметі автордың өз ойын жеткізудегі жаңа ізденістерімен, коммуникативті-прагматикалық міндеттерімен ғана шектелмейді, сондай-ақ тілдік жүйенің өзіндік эволюциялық үдерістерімен де тығыз байланысты болады. Пунктуациядағы өзгерістер тілдік жүйедегі үдерістермен, тілдік тұлғаның араласуымен жүзеге асады. Профессор Ф.Оразбаева қазіргі кезде коммуниканттардың өзара сөйлесу, пікір алысудағы қызметіне ерекше мән берілетінін ескерте келіп, тілдік қатынасты «сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу, қарым-қатынас жасау дегенді білдіре келіп, адамның екінші біреуге жеткізейін деген ойын жарыққа шығаруды көздейтін; қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-элеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түпқазығы» ретінде сипаттайды [3, 229].

Ғалым тілдік қатынаста хабарды жүзеге асырушылар, хабарға тікелей қатысушылардың орны ерекше екенін айта келіп, оны белгілі бір ақпаратты, деректі хабарлайтын баяншы, ақпаратты жеткізетін бірліктер, ақпаратты не деректі қабылдаушы деп жіктейді:

«Баяншы – сыртқы объективті әсерді, өмірді сезінуден, пайымдаудан туған санадағы ойды түрлі тілдік амал-құралдардың, бірліктердің көмегімен екінші біреуге баяндауды, хабарлауды жүзеге асыру үшін тілдік байланысқа қатысушы, тілдік қарым-қатынасқа түсуші.

Бірліктер – хабарлаушыдан шыққан дерек туралы басқа адамның санасында ұғым тудыратын, оған ақпараттың түсінікті болуын қамтамасыз ететін, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысшы ретінде қызмет атқаратын қатысымдық бірліктер.

Қабылдаушы – белгілі бір хабарды қабылдап алып, оның мәнін тілдік бірліктер арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасына өткізіп ұғынудың нәтижесінде тілдік қатынасты ары қарай іске асырушы.

Баяншыға да, қабылдаушыға да – бәріне ортақ әрекет – байланыс, қатынас. Ал байланыс, тілдік қатынас тіл арқылы жүзеге асады. Адамдар арасындағы өзара байланыс болмаса, сөйлесім әрекеті де жүзеге аспайды. Байланыс – тілдік қатынастың негізін жасайтын, оны іске асырушы өзек, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың қажетті шарты. Баяндау мен қабылдау үрдістері тілдік қатынастың барлығына тән [3].

Пунктуация жазба тілдің дамуына сәйкес әрі баяншының діттеміне байланысты өзгеріп, толығып отырады. Е.В.Падучева баяншының сөйленім субъекті, дейкисис субъекті, сана субъекті, бақылаушы ретінде түрлі қызмет атқаратынын айтады [4, 33-34]. Мәтіннің қандай болып шығуы авторға (баяншыға) байланысты болғанмен, автор да белгілі бір деңгейде мәтінге тәуелді болады. Мәтін ақпаратты жеткізіп қана қоймай, қабылдаушыға әсер етуі де керек. Сондықтан баяншы сол қоғамда қолданылып жүрген тілдік құралдарды пайдалана отырып, ойын мақсатына сәйкес жеткізуге тырысады. Мәтін авторы, баяншы тілде бұрыннан бар, қолданылып жүрген тілдік құралдар қорын пайдаланумен қатар өз ойын жеткізу үшін тыныс белгілерді мақсатына сәйкес түрлендіре отырып қолдануы мүмкін. Бұл орайда вербалды және бейвербалды құралдардың көмегімен кодқа салынған ақпаратты, яғни түзілген мәтінді дұрыс қабылдайтын, яғни кодты дұрыс түсіне білетін қабылдаушының да орны бөлек. Яғни сөйлеушінің ойын дұрыс жеткізуі ғана емес, тындаушының оны дұрыс түсініп, дұрыс қабылдауының да коммуникация үшін маңызы ерекше. Коммуникация сәтті болуы үшін сөйленім әрекетінің субъектілері – сөйлеуші мен тындаушы, қабылдаушы атадан балаға беріліп отыратын кодтарды меңгеріп қана қоймай, дұрыс қолдана білуі қажет [5, 18].

Коммуникация сәтті болуы үшін баяншы мен қабылдаушы бірдей коммуникативтік құралдарды қолданып қана қоймай, сонымен қатар сол құралдың білдіретін мәнін түсінуі керек. Тыныс белгілердің қойылуын дұрыс түсіне білген оқырман мәтінді түсінумен қатар одан эстетикалық әсер де алады. Авторлық пунктуацияны терең түсіне білген оқырман жазушының діттемін, айтайын деген ойын анық байқайды. Академик Рәбиға Сыздық: «Адамдар айтайын деген ойын бір-біріне ауызша да, жазба түрде де жеткізе алады, орфография немесе емле, дұрыс жазу қағидаларын белгілейді. Ал дұрыс жазу нормаларының көздейтін негізгі мақсаты – айтылмақ ойды жазба түрде дәл, айқын жеткізіп беру. Әдетте жазу жалпыға ортақ болғандықтан, оның ережелері де көпшілікке бірдей болып, қалың жұртшылықтың пайдалануына арналады. Сондықтан емле ережелері әрі ортақ, әрі тұрақты болуға тиіс. Емле ережелерінің тиянақсыздығы жазатын адамға үлкен қиындық келтіреді. Белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуы бір ізге түспеген болса, ең сауатты адамның өзі толқып, қиналады», – деп жазады [6, 290].

Тыныс белгілер жиі қолданылуының нәтижесінде өзіндік мәнге, қызметке ие болады. Әрқайсысының атқаратын қызметіне сәйкес тыныс белгілер көпшілік сипат алып, жалпыхалықтық қолданысқа түседі. Мәтін мазмұнын жеткізу үшін баяншы түрлі тәсілді қолданады. Тілдік тұлға ойын дұрыс жеткізу үшін сол қоғамда нормаға айналған (қалыптанған) ережелерге сүйенуіне тура келеді. Сонда ғана баяншы мен қабылдаушының арасындағы түсіністікке қол жеткізуге болады. «Норма деп тану үшін

«әлеуметтік бағалау», яғни сол тілде сөйлейтін қалың жұртшылықтың «дұрыс не дұрыс емес, жағымды, әсем не жағымсыз, орынды не орынсыз» деген танымы, бағасы болуы керек. Нормальлық танымына тұрақтылық (стабильность), *дәстүрлілік*, көпшілікке біршама *ортақтық* белгілер де кіреді. Бұлар – тілдегі нормальлықтың әлеуметтік категория ретіндегі белгісі. Сөйтіп, *жүйелілік*, *реттілік* болып танылатын норма – тілдің барлық көрінісінде, яғни қолданысының барлық түрінде орын алатын *тілдік*, *әлеуметтік* категория. Тілдік норма дегеніміз – көпшіліктің қатынас құралы ретіндегі тілдің қолданысында оның әлдеқайда орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері; норма – тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс» [6, 37].

Пунктуация мәтінді белгілі бір бөліктерге жіктеп, мағынаны жеткізу үшін қажетті құрал ретінде тілдің графикалық жүйесіне енді. Пунктуация ақпараттың вербалды бөлігімен бірге қолданыла отырып, өзіндік ақпарат жеткізе алады. Мысалы: *Жаным-ау, мына Құдайдың күні қайтеді? Тағы боран! Әлі, әлі боран! Жұтатты-ау! Ақсүйек қып жұтатты-ау сорлыны! – деп уайым айтып, ұзын қара сақалын ұстап Базаралы ойлана қалды (М.Әуезов, Шығ.). – Тоқтатпашы көшті, тоқтатпа!.. Әй-й, салды балақ сасық күң-ай! Сенің шашыңды жұлмасам ба! – деп ойбай салды (Ж.Аймауытов, Шығ.).* Берілген мысалдарда тыныс белгілер кейіпкердің мінезін, күйзелісін, болмысын аша түсуде өзіндік қызмет атқарып тұр. Тыныс белгі болмаса не дұрыс қойылмаса, мәтінді түсіну де қиынға соғар еді.

Тыныс белгілердің қызметі мәтінде айқын көрінеді. Себебі мән мәтіннен, мәтін синтагматикасынан тыс тыныс белгінің ерекшелігін айқындау мүмкін емес. Тыныс белгілер мәтіннің дұрыс жеткізілу, дұрыс қабылдануы үшін қызмет етеді. Мысалы: *Көкшетаудың табиғаты қандай еді* деген сөйлемнің соңына леп белгісі не сұрақ белгісінің қойылуы сөйлемнің мағынасын түрліше ұғынуға негіз болады. Сұрақ белгісі қойылса, нақты сұрақ, яғни Көкшетаудың табиғаты туралы сұрау түрінде болса, леп белгісі қойылған жағдайда Көкшетаудың табиғатын еске алып, сүйсіну, табиғаттың көркемдігіне тәнті болу мәнінде ұғынылады. Ешқандай тыныс белгі қойылмаған жағдайда сөйлемнің мағынасын айыру қиынға соғады. Сондықтан тыныс белгілер мәтін түзуші қызмет атқарады деп айтуға толық негіз бар. Себебі тыныс белгі стиль түзуші құрал ретінде автордың өз ойын дұрыс жеткізуіне, оқырманға әсерлі болуына қызмет етеді. Яғни тыныс белгілер автордың коммуникативті діндеміне сәйкес тілдің өзіндік заңдылықтары бойынша қолданылатын жүйелі түзілім. Тыныс белгілердің жалпы қызметі – коммуникативті міндетті өтеу, нақты қызметі белгілі бір сөйлеу әрекетінде көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. 3 т. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ел-Шежіре, 2014. 10-б.
- [2] Гамкрелидзе Т.В. Сравнительно-историческое изучения языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. М., 1988. С. 8.
- [3] Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. Алматы: Ан Арыс, 2009. 368 б.
- [4] Падучева Е.В. Говорящий как наблюдатель: об одной возможности применения лингвистики в поэтике // Известия РАН. Серия литературы и языка. 1993. № 3. С.33- 44.
- [5] Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 392 б.
- [6] Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. 3 т. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ел-Шежіре, 2014. 290 б.